

**SHARTNOMA ERKINLIGI PRINSIPI VA UNING O'ZBEKISTON
FUQOROLIK HUQUQIDAGI IFODASI****Saidkomilova Sevinchoy Hamza qizi**

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Ijtimiy-iqtisodiy
fanlar fakulteti Yurisprudensiya yo'nalishi talabasi

Email: saidkomilovasevinch@gmail.com

Tel: +998886003181

Xorazm, O'zbekiston

Annotatsiya: Mazkur maqolada fuqarolik huquqining asosiy tamoyillaridan biri bo'lgan shartnoma erkinligi prinsipi tahlil qilinadi. Shartnoma erkinligi — shaxslarning o'zaro huquqiy munosabatlarga ixtiyoriy kirishish, shartnoma shartlarini mustaqil belgilash va uni tuzishdan voz kechish huquqini anglatadi. Ushbu maqolada prinsipning nazariy asoslari, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida ifodalanishi, amaliy cheklovlari va xalqaro huquq bilan qiyosiy tahlili keltiriladi. Maqolada shartnoma erkinligining huquqiy tabiati, uning qonunchilikda qanday tartibga solingani va bu boradagi dolzarb muammolarga yondashuvlar tahlil qilinadi. Shuningdek, O'zbekiston fuqarolik qonunchiligidagi shartnoma erkinligiga oid normalarning xalqaro standartlarga muvofiqligi o'rganiladi hamda milliy amaliyotda yuzaga kelayotgan cheklovchi holatlar tahlil qilinadi. Maqola yakunida mavjud muammolar bo'yicha takliflar ham keltiriladi.

Kalit so'zlar: Shartnoma erkinligi, fuqarolik huquqi, shartnoma tuzish, O'zbekiston Fuqarolik kodeksi, qonunchilik, xalqaro tajriba, huquqiy tamoyil, fuqarolik muomalasi, ixtiyoriylik.

**The Principle of Freedom of Contract and Its Expression in the Civil Law of
Uzbekistan****Saidkomilova Sevinchoy Hamza qizi**

Student of the Faculty of Social and Economic Sciences, majoring in
Jurisprudence, Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni

Email: saidkomilovasevinch@gmail.com

Tel: +998886003181

Xorazm, O'zbekiston

Annotation: This article analyzes the principle of freedom of contract, one of the fundamental principles of civil law. Freedom of contract refers to the right of individuals to voluntarily enter into legal relations, independently determine the terms of a contract, and decline to enter into agreements. The article examines the theoretical

foundations of this principle, its expression in the Civil Code of the Republic of Uzbekistan, the practical limitations it faces, and provides a comparative analysis with international legal standards. The legal nature of freedom of contract, its regulation in national legislation, and current legal challenges related to its implementation are explored in detail. The article also assesses the compatibility of the relevant norms in Uzbekistan's civil legislation with international standards and examines the restrictive situations that arise in national practice. Finally, the article presents recommendations to address the identified issues.

Key words: Freedom of contract, civil law, contract formation, Civil Code of Uzbekistan, legislation, international experience, legal principle, civil turnover, voluntariness.

O'zbekiston Respublikasi huquqiy tizimida shartnoma erkinligi prinsipi Fuqarolik kodeksida mustahkam o'rin egallagan. Kodeksning 1-moddasida fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy tengligi, ixtiyoriyligi, mulkiy mustaqilligi asosida harakat qilishi belgilangan [1]. Bu umumiy qoida shartnomaviy munosabatlarga ham to'liq tatbiq etiladi. Fuqarolik kodeksining 354-moddasiga ko'ra, shaxslar istalgan shartnoma turini tuzishga, uni tuzmaslikka yoki boshqa turdagi shartnoma bilan almashtirishga haqlidir. Shartnoma mazmuni, uni tuzish shartlari va boshqa jihatlar taraflar irodasiga asoslangan bo'ladi, agar qonunchilikda boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa. Mazkur prinsipning qonunchilikdagi asosiy ifodasi quyidagi elementlarda yaqqol ko'zga tashlanadi:

- Shartnoma tuzish erkinligi – taraflar o'z xohishlariga ko'ra shartnomani tuzish yoki tuzmaslik huquqiga ega [2];

- Shartnomaning turi va mazmunini belgilash erkinligi – taraflar qonunga zid bo'lmagan har qanday shartnoma tuzishi mumkin [4];

- Kontragent tanlash erkinligi – kim bilan shartnoma tuzish taraflarning ixtiyorida;

- Shakl erkinligi – og'zaki, yozma yoki elektron shaklda tuzish, agar qonunda maxsus shakl nazarda tutilmagan bo'lsa.

Bundan tashqari, Kodeksda shartnomalarning haqiqiyliги, tuzilishi, bekor qilinishi, o'zgartirilishi bilan bog'liq qoidalar shartnoma erkinligi prinsipini amalda qanday qo'llanishini yanada mustahkamlaydi. Biroq ayrim sohalarida shartnoma erkinligi qonunchilik tomonidan cheklanishi mumkin. Masalan, energiya ta'minoti, aloqa xizmatlari, davlat xaridlari, ijtimoiy muhim xizmatlar bilan bog'liq munosabatlarda davlat yoki boshqa tartibga soluvchi organlar tomonidan shartnoma tuzish majburiy bo'lishi mumkin[3]. Bu holatlarda erkinlik prinsipiga muvozanatli tarzda cheklov qo'yiladi.

Shartnoma erkinligi prinsipi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 41-moddasida belgilangan bo'lib, unda har kimning mulkdor bo'lishi, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqi kafolatlangan [5]. Ushbu konstitutsiyaviy norma fuqarolik-huquqiy munosabatlarda shartnoma tuzishni to'g'ridan-to'g'ri ta'minlaydi. Shartnoma erkinligi prinsipi huquqiy davlat va bozor iqtisodiyoti asoslarining ajralmas qismidir. Bu prinsip inson huquq va erkinliklarini, xususan, mulk huquqi, tadbirkorlik erkinligi, huquqiy tenglik kabi konstitutsiyaviy kafolatlangan huquqlarni amalga oshirishning amaliy vositasi hisoblanadi. Nazariy jihatdan olganda, shartnoma erkinligi — bu subyektlarning hech qanday tashqi bosimsiz, erkin irodasi asosida shartnoma tuzish huquqini anglatadi. Bu prinsipga ko'ra, har bir shaxs:

- istalgan shartnomani tuzish yoki tuzmaslik huquqiga ega;
- shartnomani kim bilan tuzishni tanlash huquqiga ega;
- shartnoma shartlarini o'zi belgilash huquqiga ega;
- qonunga zid bo'lmagan istalgan turdagi shartnomani tuzish huquqiga ega [6].

Shartnoma erkinligi prinsipining tarixiy ildizlari Rim huquqiga borib taqaladi. U yerda shartnoma taraflari o'zaro kelishuv asosida har qanday majburiyatni belgilash huquqiga ega bo'lgan. Rim huquqining **pacta sunt servanda** (kelishuvga rioya qilinishi lozim) qoidasi bugungi kunda ham shartnoma huquqining asosiy tamoyillaridan biri sifatida tan olinadi [7]. Xususiy huquq nazariyasida shartnoma erkinligi prinsipining quyidagi asosiy elementlari ajratib ko'rsatiladi:

- ixtiyoriylik (kontragent tanlash erkinligi);
- huquqiy tenglik (shartnoma taraflarining bir-biriga teng maqomda bo'lishi);
- mazmunni belgilash erkinligi (shartlarni o'zaro kelishuv asosida belgilash);
- shakl erkinligi (agar qonunda boshqa narsa nazarda tutilmagan bo'lsa) .

Bu prinsip shaxslarning shaxsiy manfaatlarini erkin amalga oshirishini, iqtisodiy faoliyat yuritish imkoniyatini kengaytiradi, shuningdek, mulkiy munosabatlarni o'zaro manfaat asosida mustahkamlashga xizmat qiladi. Ammo shartnoma erkinligi mutlaq emas. Bu prinsipga nisbatan ham davlat tomonidan qonuniy asosda cheklovlar qo'yilishi mumkin. Masalan, ijtimoiy adolat, jamoat manfaatlari, davlat xavfsizligi yoki iste'molchilarni himoya qilish zarurati bo'lsa . Shunday qilib, shartnoma erkinligi — bu subyektiv huquq emas, balki umumiy huquqiy tamoyildir. U orqali shartnomaviy munosabatlarning asosiy kontseptsiyasi shakllanadi va fuqarolik muomalasida huquqiy barqarorlik vujudga keladi.

Shartnoma erkinligi prinsipining qonunchilikda mustahkam belgilanganiga qaramay, amaliyotda bu tamoyil ko'plab cheklovlar va huquqiy to'siqlarga duch keladi. Bunday holatlar, odatda, davlat tomonidan iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish zarurati, ijtimoiy himoya, iste'molchilar huquqlarini ta'minlash kabi omillar bilan izohlanadi [8].

Avvalo, ayrim sohalarda shartnoma tuzish taraflar irodasiga emas, balki qonunchilikda ko'rsatilgan majburiy talablar asosida amalga oshiriladi. Masalan, energiya ta'minoti, suv va gaz bilan ta'minlash, transport xizmatlari, kommunal xizmatlar kabi sohalarda fuqarolar bilan shartnoma tuzish xizmat ko'rsatuvchi subyektlar uchun majburiy hisoblanadi. Bu holatlarda erkinlik printsipi cheklanadi, chunki tomonlar shartnomani tuzmaslik huquqiga ega emas. Bundan tashqari, ko'pchilik iste'molchilar shartnomalarning huquqiy mazmuni, ularning oqibatlari yoki majburiyatlari haqida yetarli ma'lumotga ega emas. Natijada, kuchli va kuchsiz taraflar o'rtasida tenglik buziladi va bu amalda shartnoma erkinligining mohiyatiga zid holatlarni yuzaga keltiradi. Ayniqsa, bank kreditlari, sug'urta shartnomalari, mobil aloqa xizmatlari bilan bog'liq hujjatlarda "standart" yoki "tayyor" shartlar taklif qilinadi va iste'molchi ularni deyarli o'zgartira olmaydi.

Yana bir muammo — bu amaliyotda shartnoma tuzishda ixtiyoriylik va tenglik prinsiplarining buzilishi. Ba'zan kuchli xo'jalik yurituvchi subyektlar o'z manfaati uchun noxolis shartlarni taklif qiladi yoki kontragentni tanlash imkoniyatini sun'iy cheklaydi. Bu esa erkinlik prinsipiga putur yetkazadi. Huquqshunoslar fikriga ko'ra, amaliy cheklovlar mavjud bo'lishi mumkin, biroq ular shaffof, qonuniy va manfaatlar muvozanatini saqlagan holda joriy etilishi lozim. Shartnoma erkinligi tamoyili — huquqiy tartibotning tayanchi bo'lib qoladi, shuning uchun bu prinsipni buzuvchi amaliy harakatlarga nisbatan huquqiy mexanizmlar joriy etilishi kerak.

Shartnoma erkinligi prinsipining zamonaviy huquqiy tizimlarda qanday ifoda topgani xalqaro tajribada keng o'rganilgan. Ayrim davlatlarda bu prinsip konstitutsiyaviy darajada mustahkamlangan bo'lsa, boshqalarida fuqarolik kodekslarida chuqur yoritilgan. O'zbekiston qonunchiligi esa ushbu prinsipni fuqarolik qonunlarida asosiy tamoyil sifatida belgilagan.

Masalan, Germaniya Fuqarolik kodeksida (BGB) shartnoma tuzish erkinligi tamoyili qat'iy asosda mustahkamlangan. Har bir shaxs istalgan turdagi shartnomani tuzishga haqli bo'lib, davlat bunga faqatgina adolat, axloqiylik va qonunchilikka muvofiqlik nuqtayi nazaridan aralashadi [9]. AQShda esa **"freedom of contract"** prinsipining ildizlari chuqur bo'lib, hatto sud amaliyoti orqali ham doimiy rivojlanib kelgan. O'zbekiston qonunchiligida bu prinsipning umumiy asoslari mavjud bo'lsa-da, uning amaliy qo'llanilishi ba'zan cheklovlarga duch keladi.

Angliya huquqida shartnomalar bo'yicha katta darajada shartnomaviy erkinlik e'tirof etilgan. Biroq **"unfair terms"** (adolatdan yiroq shartlar) bilan kurashish bo'yicha kuchli qonunchilik mavjud [10]. Bu esa shartnoma erkinligining mutlaq emasligini va taraflar o'rtasidagi muvozanatni saqlash zarurligini ko'rsatadi. Xalqaro huquqiy hujjatlar — xususan, Yevropa Ittifoqining iste'molchilarni himoya qilishga oid direktivalari, BMTning Savdo huquqi komissiyasi (UNCITRAL) modeli ham —

shartnoma tuzishda taraflar tengligini va ixtiyoriyligini asosiy tamoyil sifatida ilgari suradi .

O‘zbekiston qonunchiligida ham shartnoma erkinligi prinsipining mavjudligi e’tirof etilgan bo‘lsa-da, amaliyotda davlat nazorati ostidagi sohalarda bu prinsipga doir cheklovlar saqlanib qolmoqda. Shu bois, xalqaro tajribalarni tahlil qilish va ularni milliy qonunchilikka moslashtirish zamonaviy fuqarolik huquqi rivoji uchun muhim vazifadir. Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ilg‘or huquqiy tizimlar shartnoma erkinligini tamoyil sifatida tan olibgina qolmay, uni real hayotda samarali qo‘llash uchun mexanizmlar ishlab chiqqan. O‘zbekistonda ham ushbu prinsipni amaliy jihatdan to‘liq joriy etish uchun qonunchilik, sud amaliyoti va huquqiy ongni rivojlantirish zarur.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, shartnoma erkinligi prinsipi fuqarolik huquqining asosiy tamoyillaridan biri bo‘lib, u fuqaro va yuridik shaxslarning o‘zaro huquqiy munosabatlarga kirishishda ixtiyoriyligini ta‘minlaydi. Ushbu prinsip nafaqat shartnoma tuzish erkinligini, balki uning shartlarini belgilash, kontragent tanlash, shakl va mazmun erkinligini ham o‘z ichiga oladi. Mazkur maqolada bu prinsipning nazariy asoslari, O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligidagi ifodasi, amaliy muammolari va xalqaro tajribadagi o‘rni tahlil qilindi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston Fuqarolik kodeksida shartnoma erkinligi prinsipi qonuniy jihatdan yetarlicha ifodalangan. Biroq amaliyotda bir qator cheklovlar — xususan, monopollashtirilgan xizmatlar, davlat buyurtmalari, majburiy shartnomalar kabi sohalarda mazkur prinsipga rioya etilishiga to‘sqinlik qilmoqda. Ayniqsa, fuqaro va tadbirkorlarning huquqiy bilim darajasi past bo‘lsa, shartnoma shartlarini anglab yetmaslik, bir tomonlama shartlar bilan rozi bo‘lish holatlari kuzatiladi.

Xalqaro tajriba, xususan Germaniya, AQSh, Buyuk Britaniya kabi davlatlarda shartnoma erkinligi prinsipi qat‘iy ravishda himoya qilinadi, lekin zarur hollarda davlat manfaatlari, iste‘molchi huquqlari va jamoat xavfsizligi nuqtayi nazaridan muvozanatli cheklovlar joriy etiladi. O‘zbekistonda ham bu prinsipni samarali tatbiq etish uchun ana shunday muvozanatli yondashuv zarur. Maqola asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Shartnoma erkinligini cheklovchi holatlar aniq belgilanishi va ularning qonuniy asoslari ochiq bo‘lishi lozim;
2. Shartnomalar tuzishda kontragentlar tengligi va adolatliligi ta‘minlanishi kerak;
3. Iste‘molchilar va tadbirkorlar o‘rtasidagi shartnomalarda huquqiy savodxonlikni oshirish bo‘yicha doimiy targ‘ibot va huquqiy maslahat xizmatlari yo‘lga qo‘yilishi maqsadga muvofiq;
4. Huquqni qo‘llash amaliyotida shartnoma erkinligi prinsipini buzuvchi harakatlarga nisbatan samarali sud nazorati joriy etilishi zarur.

Shartnoma erkinligi prinsipining to'laqonli ishlashi uchun qonunchilikni doimiy takomillashtirish, xalqaro huquqiy tajribalarni inobatga olish, sud amaliyotida yagona yondashuvlar ishlab chiqish lozim. Bu esa fuqarolik muomalasining ishonchliligini ta'minlaydi, iqtisodiy munosabatlarni huquqiy jihatdan mustahkamlaydi va shaxs huquqlarining real kafolatiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi, 1996-yil 29-avgust, № 257-I.
2. Komilov M.X. Fuqarolik huquqi nazariyasi. – Toshkent: TDYuI, 2019.
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 2023-yilgi tahrir.
4. Saidova D.K. Fuqarolik huquqi: kontraktlar nazariyasi. – Samarqand: SamDU, 2022.
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 2023-yilgi tahrir.
6. Komilov M.X. Fuqarolik huquqi nazariyasi. – Toshkent: TDYuI, 2019.
7. Radke, H. "Freedom of Contract in Modern Law." Journal of Civil Law Studies, Vol. 12, 2020.
8. Saidova D.K. Fuqarolik huquqi: kontraktlar nazariyasi. – Samarqand: SamDU, 2022.
9. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) – Federal Republic of Germany, 2023 Edition.
10. McKendrick, E. Contract Law: Text, Cases, and Materials. – Oxford University Press, 2021.